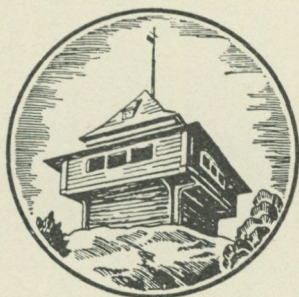

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1943**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1943

Redaktion:

SIGURD WALLIN · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Trädgårdsgrindar vid Skogaholms herrgård på Skansen. Grindarna ha medföljt herrgårdens huvudbyggnad vid dess hitflytning från Närke. Foto Märta Claréus 1942.

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1942
Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr*

ISLÄGGAR OCH SKRIDSKOR

av Gösta Berg

Om den heliga Lidwina berättas, att hon lät sina väninnor övertala sig att av hälsoskäl åka skridskor. Som sexton-åring råkade hon falla omkull på isen och bröt ett revben. Detta skedde i den lilla holländska staden Schiedam år 1396. För återstoden av livet var Lidwina under svåra plågor fångslad vid sängen. I en skildring av hennes långa lidande, som utkom av trycket 1498, möta vi den första kända framställningen av skridskoåkning, bild 1. Helgonet har just fallit omkull på den skrovliga och sprickfyllda isen och tas om hand av de tillskyndande väninnorna, som även de ha skridskorna påsnörda. Man ser på bilden tydligt, att de äro förfärdigade av järnskenor med fostöd av trä, som samtidigt tjäna som fäste för remmarna.

Genom en uppgift i den tyska kommentaren till Olaus Magnus berömda Carta marina 1539 veta vi att man vid ungefär samma tid också i vårt land kände till järnskridskor. Även i sin Historia om de nordiska folken, som utkom 16 år senare, nämner Olaus bruket av skridskor "av slätt, polerat järn". I övrigt äro äldre uppgifter om sådana skridskor ganska sällsynta hos oss — en ordbok från 1640 ger dock för det latinska ordet *calopodium ferratum* översättningen: "Jernsko at löpa på Ijsen med, som skjder och ijsleggior." Under detta århundrade voro skridskorna redan utomordentligt populära i Nederländerna, såsom vi kunna se på ett stort antal målningar, där konstnärerna med förkärlek framställt hur gamla och unga stoja och rasa på tillfrusna vallgravar, kanaler och bydammar. I ett land som Holland, där vattenvägarna av ålder haft sådan betydelse, är det naturligt att skridskorna kommo att spela en viktig roll i sam-

Bild 1. Skridskoåkning
1498. Efter Vita Lyd-
vinae.

färdseln. Men på målningarna är det främst såsom sportredskap, som ett slags leksaker alltså, som skridskornas användning skildras.

Det är sannolikt att svenskarna, som vid denna tid stodo under ett kraftigt nederländskt kulturinflytande, härifrån övertogo förkärleken också för denna idrott. På en av de planscher som den italienske diplomaten Lorenzo Magalotti lät utföra under sin resa i vårt land 1674 se vi de karolinska kavaljererna promenadåkande på Mälarens isar, bild 2. Deras skridskor äro smidda med högt uppstående spetsar, alldeles som på de samtida flamländska målarnas folklivsbilder.

Från 1700-talet äro några sådana järnskridskor bevarade; de ha dock uppenbarligen varit använda av lantbefolkningen och bära vittne om att ha förfärdigats av bygdesmeder. I ett fotstöd av trä har man fällt in en järnskena med frampartiet uppsvängt och stundom utsmitt i en spiral, bild 4. Ibland äro de osedvanligt långa, ända upp till 70 cm. Det har särskilt varit i de nordligare delarna av landet som man använt skridskor av detta slag, ofta såsom i Rättvik och andra siljanssocknar både på isen och på landsvägen. I Dalarna har man tillsammans med dessa "rännskor", bild 3, brukat "pikkäpp" eller "rännskostav" att hjälpa sig fram med, bild 14. Man lyfte sålunda inte på

Bild 2. Skridskoåkare på Mälaren
1674. Efter Magalotti.

fötterna och tog skär utan stod med dem mot isen som medarna på en kälke, en metod som sannolikt övertagits från ett annat ännu äldre redskap, som i det följande skall behandlas. På andra håll använde man kortare skridskor, som likväl i huvudsak voro av samma konstruktion. De försågos emellertid till skillnad från rännskorna, som endast hade ett eller två par primitiva fotklammar av järn, med ordentliga remmar för fastsättningen. Dessa kortare skridskor voro avpassade efter fötterna och därför ofta märkta med H(öger) och V(änster), bild 5. Tydligt har man vid åkningen med dem använt samma metod som i våra dagar. Smidda skridskor med även fotstödet av metall äro i bevarade exemplar kända först från mitten av 1800-talet.

Vid denna tid användes på många håll, särskilt i södra Sverige, ett helt annat redskap för samma ändamål, nämligen de s. k. islaggarna, bild 7—10. De voro med största omsorg tillverkade av mellanfotsben av nötkreatur eller häst. Översidan kunde antingen lämnas tämligen orörd eller också avplanas, så att märghålet kom till synes och man fick en tämligen bred yta

för foten att stå på. Framför allt var det emellertid undersidan som måste avjämnas till fullständig planhet; den bearbetades därefter med slipsten och polerades slutligen omsorgsfullt. I främre och bakre ändan borrarade man ofta hål, som ibland voro avsedda som fäste för fotremmar men också endast kunde vara avsedda att göra tjänst när man skulle bära läggarna eller efter slutad åkning hänga upp dem på bodväggen. Hålen kunna alldeles saknas, vilket sammanhänger med att det enligt traditionen endast var barn och nybörjare som behövde snöra på sig isläggarna, den som var van färdades lika bra utan sådana anordningar. När man använde isläggarna brukade man nämligen alltid en stav och lyfte aldrig på fötterna under färden.

Särskilt väl känna vi till isläggarnas användning från Småland, Gotland, Bohuslän, Uppland och Hälsingland. De kommo fram, när man skulle färdas över insjöarna eller efter kusten, men också när det var isgata på landbacken. I Urshult i Småland brukade kvinnorna mest isbroddar, medan männen långt fram i tiden alltid åkte läggar eller skridskor. Från dessa bygder finnas i Nordiska museet flera vackert skurna pikar eller "broddakäppar", som äro daterade så tidigt som 1762, 1786 och 1788, bild 12—13. De småländska stavarna ha övre delen formad till ett enkelt handtag av samma slag som de gamla spjutet och denna typ har tidigare också förekommit i Dalarna att döma av två stycken i Dala fornsal, vilka hört till den brokiga samling av vapen, som den upproriska allmogen medförde till Stockholm vid den s. k. Stora daldansen 1743.

Isläggarna nyttjades vidare enligt flera uppgifter i samband med vinterfisket. När man drog not var det visserligen framförallt isbroddar som visade sig ändamålsenliga, men när man om höstarna på den tunna och genomskinliga glanskisen klubade gädda och lake, voro läggarna givet att föredra, inte minst på grund av sin tysta gång. Detta fiske, som redan Olaus Magnus skildrar (dock utan att i detta sammanhang nämna isläggarna) gick så till, att man följde skuggan av fisken under isen och med en klubba eller yxa dödade honom med ett kraftigt slag, i hast slog upp en vak och hämtade fram bytet med

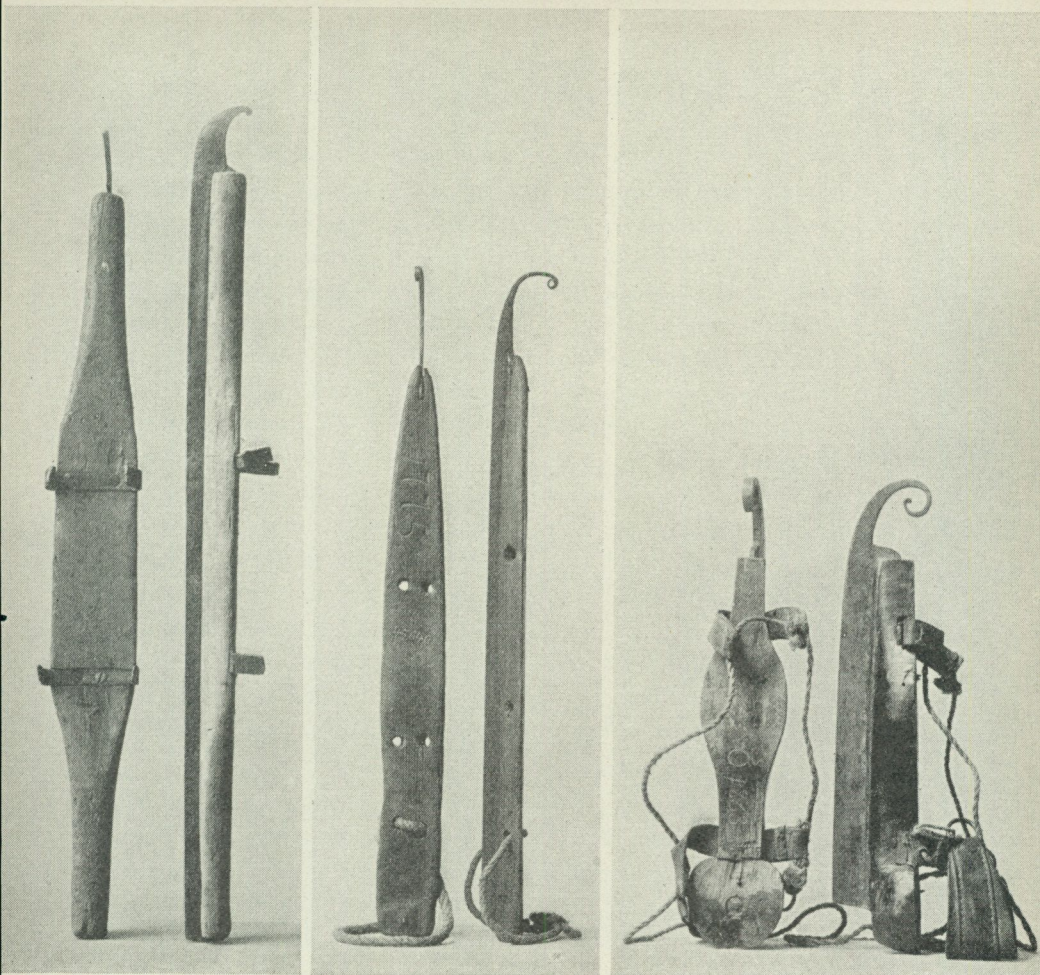

Bild 3. "Rännskor" från Boda, Dalarna. — Bild 4. Skridskor från Berg, Jämtland, dat. 1775. — Bild 5. Skridskor från Dalarö, Sörmland, dat. 1863. — Nordiska museet 98,472, 45,640 och 86,629.

ett litet ljuster. I äldre tid använde man ibland bloss för att locka fisken.

Bland dem som skildrat dessa skridskornas föregångare i användning är också P. A. Säve, som om gotlänningen skriver: "Stundom for han ock fram över glansisen på isläggar av glättade djurben, då han fortskyndade sig medelst glässastaken (istaven) samt därmed ock ibland hejdade farten." Säves upp-

gift torde avse en tidig del av 1800-talet. Eljest äro äldre uppgifter mycket sparsamma, något ganska naturligt, när det gäller ett så enkelt bruksföremål. Bland sina almanacksuppgifter från 1596 har emellertid Karl IX från Jönköping antecknat att "efter middagh drungnedde 2 drengar såm ville löppe på islegger". Och med minnen från århundradets början skildrar Olaus Magnus rätt utförligt sådan islöpning i sin ovannämnda Historia. Han säger, att man därvid använder "släta läggar av hjort eller nötkreatur — benpipor ha nämligen av naturen en viss glatthet, emedan de innehålla fett. — — — Dessa, som äro av en fots längd, fästas under fotsulorna och åstadkomma att man, där färden går endast över blanka isen, kan sträcka ut i det snabbaste lopp och fortsätta det, så länge isen är jämn och slät" (bok 1, kap. 25). På ett annat ställe skildrar han hur läggarna avfilas på undersidan och för att ytterligare öka snabbheten smörjas med svinister. Med sådana skridskor anordnas t. o. m. prislöpningar på ända upp till 8—12 italienska mil (omkring 5—8 km) med priser av allehanda slag, som Olaus utförligt beskriver (bok 20, kap. 17).

Det är inte sannolikt att hjortben mera allmänt brukats som material för isläggar och den utsmyckade skildringen av kapplöpningarna ger den som lärt känna Olaus framställningssätt snarast intryck av att vara generalisering av en enstaka händelse, som han haft tillfälle att iakttaga. På Carta marina, som ju utkom åtskilliga år före Historian, har Olaus till yttermera visso avbildat två män, bild 6, som löpa islägg över den tillfrusna Finska viken, den främste med den långa staven mellan benen såsom även senare var brukligt. I den latinska kommentaren upplyser han att bilden föreställer män som med benpipor under fötterna hastigt löpa över det väldiga havet.

När det gäller att följa isläggarnas historia längre tillbaka i tiden komma oss fornyfynden till hjälp. De visa att dessa redskap använts långt före den tid, då Olaus Magnus skänkte oss den första bilden från vårt land av en skridskolöpare. Det är särskilt fynden från de medeltida stadsanläggningarna som lämnat ett rikt och ännu inte genomarbetat och publicerat forsk-

Bild 6. Två män som färdas över Finska viken på isläggar. Efter Olaus Magnus Carta marina 1539.

ningsmaterial av sådana ting. I stora mängder har man funnit läggjar i Birka, den egenartade stadsbildningen i Mälaren, liksom man där i gravar från 800- och 900-talet tillvaratagit beslag till pikstavar av samma slag som de småländska från 1700-talet. Holger Arbman har säkerligen med rätta hänvisat till att kommunikationerna över isen måste ha spelat en stor roll för de gamla birkaborna — man har vid gravsättningen stundom utrustat de avlidna med broddskor för liknande behov. Arbman erinrar också om det kända förhållandet, att vintermarknaden med dess betydande pälshandel gärna förlades till isen, något ganska naturligt i de små och utomordentligt tätbebyggda medeltidsstäderna.

Isläggjar har man emellertid inte endast funnit i Birka, de uppträda i stort antal också bland fynden från Sigtuna, Uppsala, Nyköping, Lund etc. Från 1200-talet känna vi dem genom fynd i Ragnhildsholmens fäste i Bohuslän och från 1300-talet i samband med utgrävningen av det gamla Aranäs vid Kinnekulle i Västergötland. Ibland uppträda de i sådana mängder att man velat ifrågasätta om det verkligen kan vara fråga om isläggjar. Särskilt har Sven T. Kjellberg (Kulturen 1940) hävdats, att så ej kan vara fallet med de lundensiska fynden. Han har utfört

praktiska experiment och funnit dels att "isläggarna" över huvud taget måste anses vara ytterst opraktiska för sitt ändamål, dels att de hastigt borde ha blivit förslitna eller i varje fall ha erhållit märkbara spår efter friktionen med gruskorn och andra hårda partiklar. Ben är emellertid ett mycket motståndskraftigt material och gentemot de många och tydliga uppgifter vi ha om förhållandena i senare tid kunna de övriga invändningarna inte väga så mycket. Man kan om dem endast säga att övning ger färdighet och jag är övertygad om att min värderade kollega och vän efter någon tid skulle bli en framstående utövare också av denna idrottsgren.

Därmed är inte sagt, att alla de ben som man funnit i Lund och andra städer behöva vara isläggat eller material till sådana. Inte heller behöver väl Kjellbergs tanke vara utesluten, att en del av dem kan vara avsedd för glättning av vävnader — jag känner ett och annat sådant fall från 1800-talet, men vill inte gärna tro att de representera det normala. Däremot har samme förf. gjort den riktiga iakttagelsen att av de mycket skiftande sätt på vilka hålen upptagits i läggarna att döma, fastsnörningen vid foten ofta skett annorlunda än vi känna genom traditionen, jämför bild 11. Särskilt lägger man märke till att på de medeltida exemplaren från olika håll, såsom från Lund, Uppsala och Oslo, ett hål upptagits bakifrån i själva märgpipan. På en norsk lägg av detta slag har man funnit en kort remögla i hålet, men det är svårt att veta, om den tjänat som fäste för bindningen eller endast varit en stropp för upphängningen. Konstruktionen saknas så vitt jag vet alldeles på yngre exemplar.

Isläggarna ha förekommit på många andra håll än i vårt land. I Finlands kusttrakter användes de mångenstädes ännu på 1870- och 80-talen och i Estland voro de, inte minst bland svenskbygdernas befolkning, i bruk ännu längre, på sistone dock framför allt som leksaker för barnen. Vi känna dem vidare genom traditionen eller bevarade exemplar från Norge, de brittiska öarna, skilda delar av Tyskland, från Polen, Ungern och Balkanländerna. Medeltida fynd ha gjorts i Oslo, Trondheim och

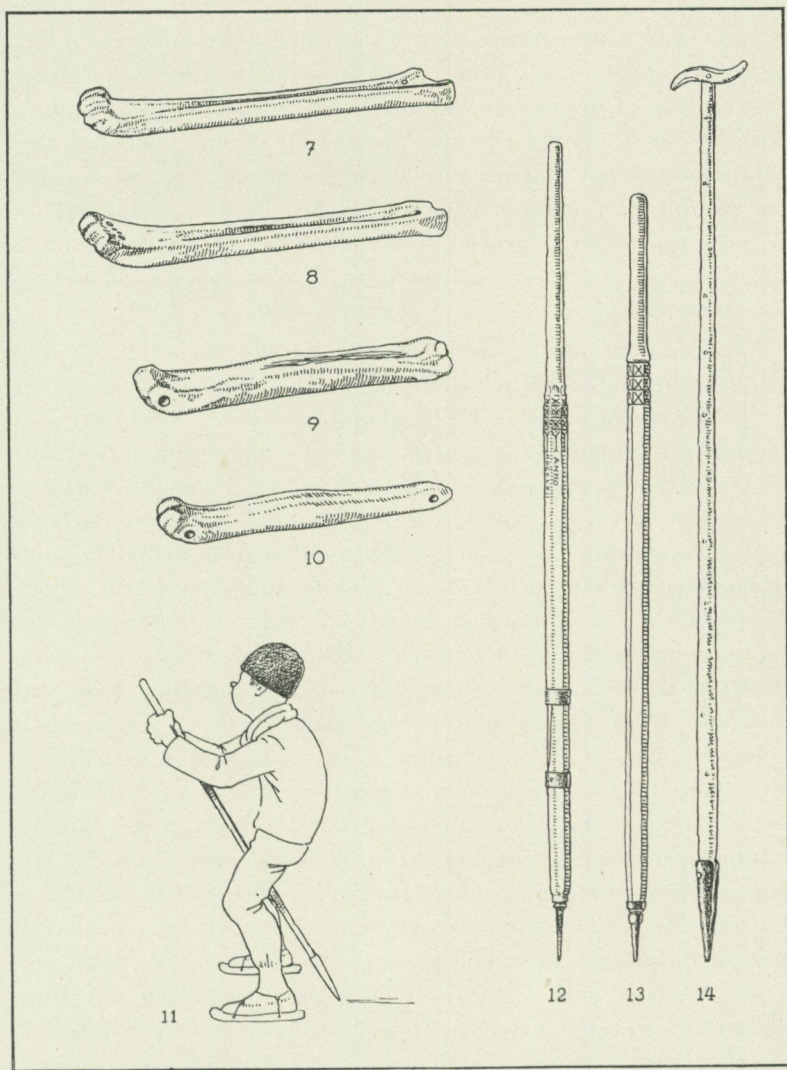

Bild 7—10. Isläggar från By, Dalarna (7), från Uppsala (8, jordfynd), från Lund (9, jordfynd vid Mårtensstorget) och från Öland (10). — Nordiska museet 79,992, 8,727, 189,123 och 136,223. — Bild 11. En pojke åker på isläggar av hästben, Rågöarna (efter Söderbäck). — Bild 12—14. Ispikar från Urshult, Småland (12, dat. 1762), från Almundsryd, Småland (13, dat. 1788) och från Boda, Dalarna (14). — Nordiska museet 63,177, 16,055 och 98,472 b.

Bergen samt åtminstone i ett fall i en finsk borganläggning. Att ränna på isläggar är också en idrott som nämnes i den fornvästnordiska litteraturen. Mest bekant är det ställe i Heimskringla, där konung Eysteinn Magnusson skryter med sin ungdomliga snabbhet i denna konst för sin broder Sigurd Jorsalfar, "som inte kunde det bättre än en ko". Under andra hälften av 1100-talet veta vi genom en samtida författare, att Londons borgare roade sig med att löpa islägg på kärren vid Moorfield norr om staden.

Från en tid samtidig med eller något äldre än Birka har man funnit isläggar i den schleswigska staden Hedeby, i de egenartade boplatslämningar i Holland och nordvästra Tyskland, som gå under namnet Terpen, och i en borganläggning i Estland. Några säkra fynd som skulle kunna föras tillbaka till förkarolingisk tid äro icke kända och den engelska forskaren Robert Munro har redan för ett halvt sekel sedan i ett grundläggande arbete klarlagt otillförlitligheten hos de uppgifter om isläggarernas höga ålder som möta på många håll i den vetenskapliga och populära litteraturen (*Prehistoric Problems*, 1897). Av betydelse är att redskapet alldeles saknas hos arktiska folk, inte blott hos våra lappar utan även längre österut. Detta visar sannolikt att det är vida yngre i mänsklighetens historia än till exempel snösko och skida. Emellertid bör inte förglömmas, att meteorologiska och klimatologiska omständigheter kunnat hämma spridningen. Isläggar äro praktiska framför allt där kölden och isläggningen kommer tidigare än snöfallet. Därför är det ingenting förvånansvärt, när man möter enstaka uppgifter om användningen av issskor av besläktad art i Centralasien och Kina. När det gäller lägggar av nötkreatur och häst har förekomsten dessutom varit begränsad till de boskapsskötande folken. För våra svenska förhållanden ger isläggarnas förekomst i Birka helt säkert en anvisning om deras härkomst. Liksom under 1600-talet stodo särskilt bygderna kring Mälaren vid denna tid under starkt inflytande från frisiskt kulturområde, påverkningar som förmedlades genom rikt utvecklade handelsförbindelser med Hedeby, en plats som tjänade som ett slags etapp-

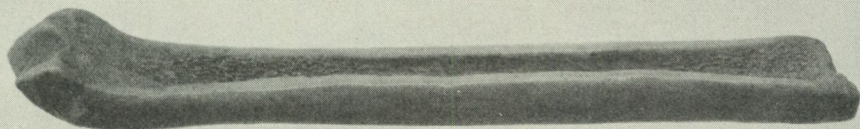
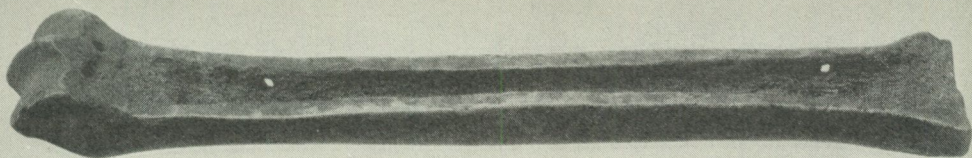

Bild 15. Islägg från Vätö socken, Uppland. Längd 27,5 cm.
"Från Hargs by, gått i arv i samma släkt hos Anders Peter Andersson. Ansågos [1880] ej hafva varit begagnade på 100 år."

Bild 16. Islägg från Urshults socken, Småland. Längd 24,5 cm. Nordiska museet 71,244.

och omlastningsstation vid varutransporterna. Birka var en viktig knutpunkt för den blomstrande handeln, som för Sveriges del sannolikt byggde på den omfattande exporten av pälskinn från de nordsvenska skogsbygderna.

Flera forskare ha kunnat påvisa hur olika kulturelement både inom konstslöjden och redskapsbeståndet påverkat och på ett märkligt sätt levat kvar bland lapparna (Holmqvist, Odencrants, Agnes Geijer m. fl.). Det kan därvid inte vara tal om en direkt påverkan från den lilla staden i Mälaren utan man måste tänka sig att dessa företeelser en gång haft en vidare utbredning inom östra Mellansverige. Därifrån har spridningen norrut kunnat äga rum i samband med handelsförbindelserna. I en skarpsinnig och fängslande undersökning har Bengt Hesselman visat, att även språket bevarat minnet av liknande förhållanden, i det att länge kvardröjande dialektala drag vittna om en påverkan från frankiskt område, som inte kan ha tagit annan väg än över Hedeby och Birka (Ordgeografi och språkhistoria, 1936). Hesselman hänför dessa språkföreteelser till vad han kallar birka-

svenskan eller den baltiska svenskan, en gång talad ”i ett sammanhängande område kring Östersjön från Överkalix i norr till Slesvig (Hedeby) i söder”.

Med samma rätt kan man sannolikt tala om en birkakultur som ett viktigt inslag i vår odlings historia. Jag menar, att användningen av isläggjar hör till denna och att man fått impulserna till dem närmast från Hedeby men ytterst från de trakter i Friesland och Nederländerna, där sedermera skridskorna blevo populärare och mera använda än någon annanstans. Det skulle vara lätt att framhäva andra företeelser i birkakulturen både från ornamentikens och teknikens områden, som fått en liknande spridning. Långt fram i tiden har traditionen från vikingatidens livskraftiga slutskede levat kvar i Svealandskapens folkliga konst och det är endast rimligt att vi möta motsvarande förhållanden när det gäller andra områden av livet.